

УДК 341.91;340.114

ПРИНЦИП ДОЦІЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

С. В. ВАСИЛЬЄВ,

канд. юрид. наук, доц.,
доцент кафедри цивільного процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: vasill66@mail.ru
ORCID 0000-0002-7403-8162

У статті обґрунтовується авторське розуміння принципу доцільності в цивільному судочинстві. Проводиться відмінність принципу доцільності від близьких йому понять. Автор визначає принцип доцільності як надану законом можливість вибору найбільш оптимальних із передбачених законом для даного конкретного випадку форми й способу вирішення цивільно-правового спору з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Ключові слова: цивільне судочинство, принцип доцільності, судовий розсуд (дискреція).

Постановка проблеми. Впродовж довгого часу в науці цивільного процесу панувала концепція жорсткого легалізму, яка виражалась у вимозі точного (строного) і неухильного виконання (дотримання) законів як усіма органами та посадовими особами держави, які ведуть процес, так і всіма іншими його учасниками. Розвиток суспільства і держави ставить перед наукою нові завдання і одна з них – концепція справедливої законності – доцільного і розумного застосування закону, що забезпечує ефективний захист інтересів громадян, суспільства і держави. Досягнення зазначених завдань сприяє дослідженню й запровадженню в цивільне судочинство категорії доцільності, яка виявляється в урахуванні конкретних умов застосування того чи іншого нормативно-правового акта (його цілей, завдань), виборі найбільш

оптимального варіанту вирішення правового питання, виходячи з обставин конкретної справи. Крім того, є підстави вважати, що вимоги доцільності можуть виступати як принцип цивільного процесуального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці цивільного процесуального права комплексні наукові дослідження принципу доцільності наразі відсутні. Даний принцип фрагментарно розглядався на рівні наукових публікацій тільки стосовно до окремих інститутів цивільного процесу: колегіальний розгляд справ (М. І. Доманська [1]), процес доказування (М. Б. Гарієвська [2]) та ін. Деякі аспекти принципу доцільності були предметом дослідження під час розгляду проблем правозастосування у загальній теорії права (С. С. Алексєєв, Р. З. Лівшиць, М. В. Цвік) та проблем судового розсуду в судочинстві (Д. Б. Абушенко [3], О. Т. Боннер [4], О. О. Папкова [5]).

Метою даної роботи є дослідження принципу доцільності в цивільному судочинстві України; визначення поняття цього принципу, допустимих меж його застосування і форм реалізації.

Виклад основного матеріалу. В позитивному праві, незалежно від його історичної або географічної приналежності та «якості», містяться елементи доцільності й справедливості. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації, коли соціальна організація досить складна і має яскраво виражену тенденцію глобалізації процесів і посилення державної влади, а індивід стає все більш залежним від громадянського суспільства, в позитивному праві чітко виявляються ідеї гуманізму. Критерієм оцінки принципів доцільності, справедливості й гуманності має бути їх відповідність закономірностям суспільного існування і прогресивного розвитку [6, с. 8].

Словники визначають термін «доцільність» як відповідність явища або процесу певному стану, матеріальна або ідеальна модель якого виступає як мета [7, с. 802].

У загальній теорії права зазначається, що оскільки право покликане

служити формуванню, закріпленню і вдосконаленню відносин, що задовольняють усвідомленим потребам економічного і духовного розвитку суспільства, доцільність права, як і його ефективність, повинна оцінюватися ступенем позитивного впливу на ці процеси. Отже, доцільність права полягає в його здатності забезпечити вирішення завдань, що випливають з потреб (цілей) суспільного розвитку. Однак навіть при правильному визначенні цілей і проміжних (поетапних) завдань їх досягнення за допомогою правового регулювання, можливі варіанти останнього, вибір яких залежить від безлічі факторів. Тому доцільність у праві можна розглядати як принцип правотворчості (вибору альтернативних законодавчих рішень, визначення способів і меж правового регулювання) та умова правозастосування [8, с. 264].

Д. О. Бочаров зазначає, що вимога доцільності пояснює загальну спрямованість і мету правозастосування, тому поняття доцільності правозастосовної діяльності має щонайменше два смислових прошарки: в першому випадку доцільність правозастосовної діяльності передбачає цілеспрямованість й ефективність такої діяльності, а у другому поняття доцільності співвідноситься з поняттям оптимальності [9, с. 9].

Вимога доцільності пояснює загальну спрямованість і мету правозастосування. Ціннісна спрямованість правозастосування означає відповідність цього процесу основоположним принципам права, які становлять основу права: рівність, справедливість, свобода, гуманізм [10, с. 25].

На думку М. М. Кузьміної, доцільність – це найбільш точне й послідовне здійснення закону в кожній конкретній ситуації. Тобто, правозастосовувач повинен, ґрунтуючись на нормі закону, що відображає загальні тенденції розвитку суспільних відносин, врахувати особливості та специфіку кожної конкретної справи [11, с. 158].

О. О. Папкова вважає, що категорія доцільності є предметом вибору при здійсненні судового розсуду в разі застосування при розгляді та вирішенні конкретної справи відносно-визначеної правової норми або положень постанов

пленуму Вищого спеціалізованого суду, Конституційного суду, що закріплюють зазначену категорію або встановлюють цілі, завдання закону чи іншого нормативного акта. Отже, обов'язок суду знаходити доцільне рішення при застосуванні розсуду за чинним цивільним процесуальним правом не може розглядатися як вимога, що пред'являється до судових рішень поряд з вимогами законності, обґрунтованості. Це вимога правильного застосування закону (як один із рецептів правильного застосування судового розсуду), отже, вона повністю охоплюється вимогою законності [5, с. 166–173].

Як бачимо, у більшості вказаних думок доцільність визнається тільки як вимога правильного застосування закону, що звужує саме поняття доцільності й фактично вводить його у склад принципу законності.

На нашу думку, принцип доцільності не може бути повністю ототожнено з принципом законності, оскільки він має власну специфіку.

Доцільність є одним із принципів правозастосування і, відповідно, одним із найважливіших принципів вирішення юридичного конфлікту. І той факт, що правозастосовувач при вирішенні юридичного конфлікту юрисдикційним способом не може вийти за межі законодавчих приписів, не можна вважати запереченням можливості застосування принципу доцільності.

Законодавець, у необхідних випадках, прямо представляє певну «свободу розсуду» виконавцям – державним органам, переслідуючи єдину мету – прийняття найбільш доцільних рішень з урахуванням конкретних обставин справи. Але ж тут мета ухвалення не просто формально законного рішення, але рішення доцільного, тобто прийнятого з урахуванням специфіки юридичного конфлікту, особливостей правового врегулювання даної сфери відносин [11, с. 162].

Слід погодитися з Є. В. Кузнецовим і В. Н. Шихановим у тому, що принципи законності й доцільності знаходяться між собою в системному зв'язку [12, с. 271]. Тобто, доцільність гарантує взаємодію принципу законності і закону з різноманітними життєвими обставинами, розширюючи його

регулятивні можливості, а закон визначає межі використання доцільності.

У науковій юридичній літературі висловлюється також теза про ототожнення принципу доцільності і принципу диспозитивності. З даною думкою погодитися не можна на таких підставах. Принцип диспозитивності, що застосовується у сфері цивільного судочинства, передбачає свободу розсуду і розпорядження стороною своїми суб'єктивними правами, виходячи з міркувань ефективного захисту свого процесуального інтересу у справі, що для посадової особи держави – судді, який веде провадження у цивільній справі, недопустимо. У діяльності судді не може бути вільного розсуду, приймаючи доцільне (дискреційне) рішення, він зобов'язаний враховувати й забезпечити дотримання справедливого балансу прав і законних інтересів і позивача, і відповідача, і суспільства, і держави.

Дослідження показує, що принцип доцільності не суперечить іншим принципам вітчизняного цивільного процесу й органічно вписується в їх систему. Крім того, можна стверджувати, що здійснення цивільного судочинства на засадах доцільності є неодмінною умовою забезпечення його належної справедливості. Як зазначає Н. М. Апостолова, в силу своєї раціональності та гнучкості принцип доцільності гармонізує взаємодію інших принципів судочинства, сприяючи їх подальшому вдосконаленню і забезпечуючи перехід вітчизняного судочинства на якісно новий, більш високий рівень свого розвитку, що відповідає сучасним загально визнаним демократичним стандартам і потребам життя сучасного суспільства, яке стрімко розвивається [13, с. 6].

Отже, принципи доцільності, законності, диспозитивності та справедливості в цивільному процесі взаємопов'язані й взаємозумовлені; вони являють собою єдину систему принципів, і в процесі їх реалізації застосування одного із них не повинно виключати і применшувати значення інших.

Аналіз застосування матеріального і процесуального законодавства під час розгляду і вирішення конкретних цивільних справ прямо вказує на випадки

можливості (необхідності) використання вимог доцільності. Наприклад: 1) відповідно до ст. 126 ЦПК суддя має право постановити ухвалу про об'єднання в одне провадження кількох однорідних позовних вимог за позовами одного й того самого позивача до одного й того самого відповідача чи до різних відповідачів або за позовом різних позивачів до одного й того самого відповідача; постановити ухвалу про роз'єднання кількох поєднаних в одному провадженні вимог у самостійні провадження, якщо їх спільних розгляд ускладнює вирішення справи; 2) участь народних засідателів при розгляді й вирішенні окремих категорій цивільних справ (ч. 2 ст. 18 ЦПК); 3) питання про необхідність проведення попереднього судового засідання вирішується суддею під час відкриття провадження у справі (ч. 7 ст. 130 ЦПК); 4) встановлення належності й допустимості доказів (статті 58, 59 ЦПК); 5) речові та письмові докази, які не можна доставити в суд, оглядаються за їх місцезнаходженням (ч. 1 ст. 140 ЦПК); 6) проведення додаткової і повторної експертизи (ст. 150 ЦПК); 7) суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх показаннях (ч. 12 ст. 180 ЦПК); 8) у справі про розірвання шлюбу суд може зупинити розгляд справи і призначити подружжю строк для примирення, який не може перевищувати шести місяців (ч. 5 ст. 191 ЦПК) і т.д.

Так, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України в ухвалі від 23 вересня 2009 р. за результатами розгляду справи про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою та відшкодування моральної шкоди зазначила: «Коли за обставинами справи суд вважає, що призначення експертизи є доцільним, але жодна із сторін не заявляє про це клопотання, суд вправі поставити це питання на обговорення і з'ясувати думку сторін щодо доцільності проведення експертизи» [14].

Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області в мотивувальній частині своєї ухвали від 19 травня 2014 р. записав: «З метою об'єктивного вирішення спору у контексті з правовими приписами ст.ст. 10, 213 ЦПК України, суд приходиться до висновку про доцільність виклику та допиту свідків» [15].

В ухвалі Богунського районного суду м. Житомира від 4 березня 2014 р.

вказано: «задоволенню не підлягають вимоги про накладення арешту на квартиру, оскільки зазначений спосіб забезпечення позову є фактично дублюванням вжитого судом вище способу обтяження, а тому в його задоволенні належить відмовити за недоцільністю» [16].

О. Т. Боннер наводить приклад із судової практики, з матеріалів якої випливає, що в суді розглядався позов про розірвання шлюбу та поділ майна подружжя. Зазначене майно складалося з декількох дорогих предметів, причому товарних ярликів та інших доказів вартості майна у сторін не збереглося. Оскільки спірне майно було в наявності, то суд міг визначити його вартість за допомогою висновків фахівців-товарознавців. Однак у зв'язку з тим, що позивач оцінив кожен предмет, що входив до складу спільної власності подружжя, а відповідач дану оцінку не оскаржував, то суд визнав недоцільним залучення в процес фахівця, оскільки це було б пов'язано з певними витратами часу і коштів. Таким чином, у даному випадку одну з обставин, що мають значення для справи, було встановлено, керуючись процесуальною економією, виходячи з категорії доцільності [17, с. 163].

Одним із ключових моментів успішного застосування принципу доцільності є правильне визначення дискреційних повноважень суду, яке ґрунтується на нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і ЦПК України.

Як зазначає Верховний Суд України у постанові пленуму № 8 «Про незалежність судової влади» від 13.06.2007 р., суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону (п. 3) [18].

У науковій літературі судову дискрецію (розсуд)¹ визначають як зумовлене відносною невизначеністю права певним чином обмежене повноваження суду обирати такий варіант вирішення конкретної справи, який є максимально доцільним та справедливим у відповідній ситуації [19, с. 45].

¹ З урахуванням предмета нашого дослідження терміни «розсуд» і «дискреція» можна використовувати як синоніми.

До ознак правозастосовного розсуду (дискреції) можна віднести такі:

- 1) виключний вид правозастосовної діяльності;
- 2) здійснюється в процесуальному порядку, як і будь-яка правозастосовна діяльність;
- 3) здійснюється спеціальними суб'єктами;
- 4) здійснюється за відсутності однозначного нормативного регулювання дій правозастосовувача;
- 5) самостійне, вільне правове рішення приймається на основі вибору варіантів як зазначених у праві, так і сформульованих шляхом інтерпретації правових принципів;
- 6) основними елементами соціально-психологічного механізму, що забезпечує ухвалення рішення в ситуації правозастосовного розсуду, є професіоналізм, внутрішнє переконання і творчі здібності правозастосовувача;
- 7) передбачає неухильне дотримання основних вимог до правозастосовного рішення: законності, доцільності, обґрунтованості та справедливості;
- 8) гарантією відповідності правозастосовного розсуду основним принципам і вимогам права виступає система соціальних і правових засобів і заходів, яка встановлена і функціонує в суспільстві [20, с. 18; 21, с. 6].

Надання судам дискреційних повноважень: 1) є практичним втіленням концепції індивідуалізованої справедливості; 2) дозволяє зміст абстрактних, відносно визначених правових норм конкретизувати і зробити застосовними до конкретних життєвих ситуацій; 3) надає можливість виявити латентні взаємозв'язки між правовими нормами, а напіврозірвані взаємозв'язки логічно добудувати; 4) дозволяє судді відступити від суто нормативного правового регулювання і вирішити справу на основі принципів права, тобто судовий розсуд забезпечує дієвість принципу верховенства права [19, с. 47].

Отже, засади (принцип) доцільності є складовою дискреційних повноважень судді (судового розсуду), має власні ознаки та особливості застосування на різних стадіях судочинства. Так, керуючись принципом доцільності на стадії відкриття провадження у справі, призначення судового засідання, судового розгляду справи суд за результатами дослідження матеріалів справи повинен визначити, який спосіб вирішення даного цивільно-

правового спору буде більш ефективним з точки зору забезпечення інтересів учасників процесу, судових витрат і розумних строків.

Таким чином, співвідношення судової дискреції (розсуду) і принципу доцільності полягає в тому, що правомочність застосування судового розсуду не може підмінятися доцільністю, не виключає доцільного застосування норм права. У тих випадках, коли закон передбачає різні вирішення питання залежно від конкретних умов або вирішення питання в зазначених законом межах надається на розсуд суду, доцільним рішенням буде те, яким у повному обсязі досягається мета закону. У цьому полягає взаємозв'язок меж судового розсуду і засад доцільності. Йдеться про вимогу знаходити оптимальне вирішення питання у випадках, коли в межах, встановлених законом, можливі різні варіанти вирішення на основі врахування конкретних умов [22, с. 13].

К. М. Геворгян виділяє такі ознаки принципу доцільності: 1) тісно пов'язаний з досягненням мети цивільного судочинства; 2) заснований на потребах держави, суспільства і особистості; 3) реалізується як у правотворчій, так і правозастосовчій діяльності; 4) знаходить безпосереднє вираження у виборі та реалізації найбільш ефективного способу вирішення юридичного конфлікту.

Аналіз чинного цивільного процесуального законодавства дозволяє стверджувати, що принцип доцільності має прояв у двох підходах законодавця: 1) або закон прямо вказує на те, що те чи інше рішення є доцільним; 2) або закон дозволяє, не виходячи за його межі, враховувати міркування доцільності, тобто нормативний акт хоча і припускає один вихід у сенсі юридичної кваліфікації відповідних обставин, але в сенсі юридичних наслідків і їх міри частіше надає можливість вибору найбільш доцільного рішення [23, с. 20–26].

Слід звернути увагу ще на один аспект принципу доцільності у цивільному судочинстві. У деяких наукових джерелах зазначається, що принцип доцільності характеризується такою ознакою як *вибірковість*, яка залежить від тактичних, економічних обставин, публічних інтересів та ін. [24].

А це, у свою чергу, не виключає ситуації, коли зацікавлені особи можуть умисно ігнорувати можливість використання принципу доцільності або необґрунтовано зловживати такою можливістю.

На нашу думку, слід виходити з того, що, по-перше, метою використання принципу доцільності є досягнення компромісу між загальними вимогами процесуального закону і конкретними обставинами справи для досягнення справедливого судового рішення; по-друге, учасники цивільного судочинства повинні співвідносити свої дії з цілями цивільно-правових моделей поведінки учасників, правами, свободами і законними інтересами інших осіб, а також суспільства і держави; по-третє, правильне застосування доцільності передбачає закріплення в законі цілої системи гарантій, що обмежує можливості свавілля та зловживань.

Висновок. Отже, принцип доцільності можна визначити як надану законом можливість вибору найбільш оптимальних із передбачених законом для даного конкретного випадку форми й способу вирішення цивільно-правового спору з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Законодавче закріплення й правильне застосування принципу доцільності в цивільному судочинстві України (1) віддзеркалює сучасну стратегію вітчизняної цивільної процесуальної політики, (2) створює умови для більш справедливого та ефективного застосування закону, (3) мінімалізує випадки порушень процесуального закону чи його повільного тлумачення, (4) дозволяє прискорити провадження у справі й забезпечує дотримання розумних строків розгляду та вирішення цивільних справ, (5) оптимізує судові витрати.

Список літератури:

1. Доманська М. І. Щодо доцільності реалізації принципу колегіальності розгляду судом справ про зміну правового статусу фізичної особи / М. І. Доманська // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 129–132.
2. Гарієвська М. Б. До питання про дискреційні повноваження суду у процесі

доказування [Електронний ресурс] / М. Б. Гарієвська. – Режим доступу : <http://ndippp.gov.ua/Schorichnuk/index.htm>.

3. Абушенко Д. Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе / Д. М. Абушенко. – М. : Норма, 2002. – 176 с.

4. Боннер А. Законность и целесообразность в гражданском судопроизводстве / А. Боннер // Советская юстиция. – 1979. – № 1. – С. 18-19.

5. Папкова О. А. Усмотрение суда / О. А. Папкова. – М. : Статут, 2005. – 413 с.

6. Шиндяпина Е. Д. Аналогия права в правоприменении : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. Д. Шиндяпина. – М., 2007. – 24 с.

7. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Иностранные и национальные словари, 1953. – 848 с.

8. Бойков А. Д. Третья власть в России. Продолжение реформ / А. Д. Бойков. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 280 с.

9. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: проблемні лекції / Д. О. Бочаров. – Дніпропетр. : АМСУ, 2006. – 73 с.

10. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посіб. / Б. В. Малишев. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.

11. Кузьмина М. Н. Юридический конфликт: теория и практика разрешения / М. Н. Кузьмина. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 256 с.

12. Кузнецов Е. В. Проблемы целесообразности законодательства: структурно-функциональный анализ / Е. В. Кузнецов, В. Н. Шиханов // Право и политика. – 2009. – № 2. – С. 265–272.

13. Апостолова Н. Н. Целесообразность (дискреционность) в российском уголовном судопроизводстве: автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Н. Н. Апостолова. – М., 2011. – 24 с.

14. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23.09.2009 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6819306>

15. Ухвала Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 19 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38727876>.

16. Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 04.03.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41526900>.

17. Боннер А. Т. Установление обстоятельств гражданских дел / А. Т. Боннер. – М. : Городец, 2000. – 328 с.

18. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13.06.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07>.

19. Мельник Г. П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи / Г. П. Мельник // Наукові записки. – Т. 90 : Юридичні науки. – С. 44–47.

20. Бойко Д. В. Законность и усмотрение в правоприменительной деятельности: вопросы теории : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Бойко. – Волгоград : ВГУ, 2011. – 36 с.

21. Берг Л. Н. Судебное усмотрение и его пределы (общетеоретический аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Н. Берг. – Екатеринбург, 2008. – 26 с.

22. Папкова О. А. Судейское усмотрение в гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :12.00.03 / О. А. Папкова. – М., 1997. – 22 с.

23. Геворгян К. М. Принцип целесообразности в механизме реализации юридической ответственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :12.00.01 / К. М. Геворгян. – Казань, 2012. – 27 с.

24. Абшилава Г. В. Проявление принципа целесообразности в уголовно-процессуальном институте, предусмотренном ст. 401 УПК РФ [Электронный ресурс] /

Г. В. Абшилава // Общество и право. – 2011. – № 3(35). – Режим доступа : <http://abshilava.com/node/49>.

Васильев С. В. Принцип целесообразности в гражданском судопроизводстве Украины.

В статье обосновывается авторское понимание принципа целесообразности в гражданском судопроизводстве. Проводится отличие принципа целесообразности от близких ему понятий. Автор определяет принцип целесообразности как предоставленную законом возможность выбора наиболее оптимальных из предусмотренных законом для данного конкретного случая формы и способа разрешения гражданско-правового спора с целью защиты нарушенных, непризнанных или оспариваемых прав, свобод или интересов физических лиц, прав и интересов юридических лиц, интересов государства .

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, принцип целесообразности, судебное усмотрение (дискреция).

Vasiliev S. V. The principle of expediency in civil proceedings of Ukraine.

In the article the author's understanding of the principle of expediency in civil proceedings. A difference of principle feasibility of intimates concepts. The author defines the principle of expediency as provided by law, the choice of the optimal with envisaged by law for this particular case, the form and method of resolving civil disputes for the protection of violated, unrecognized or disputed rights, freedoms and interests of individuals, the rights and interests of legal entities, state interests.

Key words: the civil procedure, the principle of expediency, judicial discretion.

Надійшла до редколегії 10.09.2015 р.

